DE VIA ANTIQUA EN DE VIA MODERNA BIJ VIJFTIENDE-EEUWSE NEDERLANDSE THEOLOGEN

13. 12. 67

Dr. R. R. POST

DEKKER & VAN DE VEGT N.V. NIJMEGEN – UTRECHT

DE VIA ANTIQUA EN DE VIA MODERNA BIJ VIJFTIENDE-EEUWSE NEDERLANDSE THEOLOGEN

AFSCHEIDSCOLLEGE

AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN

OP VRIJDAG 22 MEI 1964 'S MIDDAGS DRIE UUR

DOOR

DR. REGNERUS RICHARDUS POST

Hoogleraar in de kerkgeschiedenis van de middeleeuwen en van de nieuwe tijd, de algemene en vaderlandse geschiedenis der middeleeuwen, diplomatiek en paleografie

DEKKER & VAN DE VEGT N.V. NIJMEGEN – UTRECHT

Eminentie,
Hoogwaardige Excellenties

Edelgrootachtbare Heren Curatoren

Dames en Heren leden van de Academische Senaat,

Dames en Heren Lectoren, Docenten, Assistenten en overige leden van de wetenschappelijke staf,

Dames en Heren Studenten,
Gij allen, die door uw aanwezigheid blijk geeft van uw belangstelling,

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Gaarne wil ik spreken over de via antiqua en de via moderna bij vijftende-eeuwse nederlandse theologen.

Het hier gestelde thema verkeert nog in het stadium van onderzoek, en indien de titel niet te lang ware geworden, zou ik aan de vragende vorm de voorkeur gegeven hebben, in deze geest: Hebben de nederlandse theologen uit de 15e eeuw deelgenomen aan de internationale strijd tussen de aanhangers van de *via antiqua* en die van de *moderna*, de strijd tussen de Realisten en Nominalisten, of althans hebben ze daarvan de invloed ondergaan, en zo ja in hoeverre ging die invloed?

Reeds in 1920, nog voor het begin van mijn academische studies, heb ik, misschien een weinig als een *vir unius libri* en steunend op aanmoediging en hulp van een goede vriend, een voor mijn doen nogal opvallende publikatie in de *Beiaard* aan een deel van dit probleem gewijd. Sindsdien heb ik nooit meer over deze belangrijke kwestie gepubliceerd, *aliis negotiis occupatus*, zoals de middeleeuwse notarissen konden geschreven hebben.

In de veertig op 1920 volgende jaren is onze kennis van de laatmiddeleeuwse gedachtenwereld zeer toegenomen, zowel door de nieuwe en kritische edities van de werken van mannen als Willem van Ockham († 1349), Jean Gerson (1363–1429), Gabriel Biel (1418–1495), als door talrijke studies aan hen gewijd, o.a. door de Nederlanders M. van Rhijn, H. A. Oberman, G. H. M. Posthumus Meyes en A. G. Weiler.

De geschiedschrijvers van de wijsbegeerte beschrijven de wijsgerige opvattingen der Nominalisten en stellen die tegenover de aanhangers van de *via antiqua*, Realisten genoemd. Dat de nominalistische opvattingen over de wording en waarde van onze intellectuele kennis, met name van de betekenis van de algemene begrippen noodzakelijk moeten leiden tot agnosticisme, positivisme of scepticisme wordt thans ten zeerste betwijfeld.

De bekende schrijver van de *Studien zur Spätscholastik*[1], G. Ritter, beperkt de strijd tussen de *via moderna* en *antiqua* in hoofdzaak tot de wijsbegeerte zoals die in de Faculteit der Artes der Universiteiten werd beoefend, en brengt hem grotendeels terug tot een verschil in methode van doceren, nl. tot de wijze waarop de teksten werden gelezen en gecommentarieerd. Voor zijn mening beroept hij zich op twee toespraken, die professor Stephanus Hoest von Ladenburg in de jaren 1468 en 1469 in de Universiteit van Heidelberg heeft gehouden. Aan die bekende instelling van Hoger Onderwijs bestonden toen een afzonderlijke afdeling voor de *via antiqua* en een voor de *via moderna*, ieder met eigen docenten, studenten en examens. De genoemde professor, blijkbaar kanselier van de stichting, hield bij de licenciatenpromotie van elke der beide afdelingen een toespraak, bij de *via antiqua* o.a. op 18 oktober 1468 (feest van St. Lucas), en voor de *moderni* op zondag 12 maart 1469 (zondag *Laetare*). In de eerste rede (voor de *via antiqua*) prijst hij het lezen van de tekst en het stellen van enige kwesties naar aanleiding daarvan, doch verwerpt alle wijdlopige commentaren. Ritter beschouwt deze methode nu als die welke aan de aanhangers van de *via antiqua* eigen is, en wel op grond dat de rede van 12 maart 1469 een lofprijzing op de *via moderna* is geweest. Zoals de latere rede een lofprijzing op de *via moderna* was, zo moest de voorafgaande er een op de *via antiqua* zijn! Derhalve moet met hetgeen hierin van de methode gezegd wordt speciaal de methode van die *via* bedoeld zijn. Voor deze mening schijnt niet voldoende grond te bestaan. Vooreerst kan wat professor Stephanus Hoest zegt over de methode gelden voor elk wetenschappelijk onderwijs en bovendien bevat de tweede lezing niet een lofprijzing van de *methode* der *moderni*, maar van de stof die gedoceerd wordt: nl. het doordringen tot de *quiditas*, het wezen van de zaken, vooral door eraan de universaliteit te ontnemen. De mens vormt zich – zo zegt Van Hoest – een notie van de zaak in de geest, een notie die enige, doch sublieme gelijkenis met de zaak vertoont. Na het aanduiden van deze kentheoretische kwestie noemt Van Hoest de voormannen van de nieuwe richting op, o.a. de Nederlander Marsilius van Inghen. De docenten van deze

1. Szb. *Heidelberger Ak. der Wiss.*, Phil. Hist. Klasse 1922, 155 vlg.

richting gaven volgens hem een goed voorbeeld van wetenschappelijk onderwijs te Parijs, Erfurt en Leipzig. Hij prijst hun werk op de concilies van Constanz en Basel gepresteerd[2].

De vaders van deze strijdlustige concilies behandelden heel wat belangrijker zaken dan het verschil tussen leermethodes. Ofschoon Ritter wel aangevoeld heeft dat de verbittering van de strijd op een gewichtiger inzet wijst[3], maakt hij niet duidelijk waarin deze bestond. Verschillende personen ook in Nederland zijn Ritter gevolgd, zonder de door hem gegeven bijlagen voldoende critisch te hebben bestudeerd[4]. De aanhangers van beide richtingen verketterden inderdaad elkander. De kerkleer op bepaalde punten stond of viel met hun opvatting! Dit blijkt o.a. duidelijk uit het antwoord dat de keulse professoren in 1425 aan de keurvorsten gaven op hun verzoek aan de universiteit de *via moderna* te willen aanvaarden[5]. Niet minder sprekend is het edict van 1 maart 1473/74, waarin de franse koning verbood, te Parijs de *via moderna* te doceren, met de reacties daarop. „Wij verlangen", zo bepaalde de koning, „dat de leer van Aristoteles en zijn commentator Averroes, van Albertus Magnus, van Thomas van Aquino, van Aegidius Romanus, van Alexander van Hales, Scotus, Bonaventura en van andere Realisten zowel in de faculteit van de artes als in die van de theologie wordt gedoceerd. Deze toch is nuttiger dan die van de doctoren Ockham, Gregorius van Rimini, Buridan, Pierre d'Ailly, Marsilius (van Inghen), Adam Dorp, Albert van Saksen en andere Nominalisten".[6]

Nu weten we meteen, wie als aanhanger van de *via antiqua* of Realisten en wie van de *via moderna* of Nominalisten werden beschouwd. Er is thans geen tijd u deze personen nader voor te stellen – de meesten zullen u niet geheel onbekend zijn – maar opvallend is, dat Jean Gerson niet genoemd wordt, die toch bij de Nominalisten gerekend moet worden; verder dat er onder de Realisten verschillende voorkomen die nauwelijks wijsgeren waren, doch wel vooraanstaande theologen, als Alexander van Hales, Scotus, Aegidius Romanus. Dit maakt al duidelijk dat de strijd zich niet tot de wijsgerige problemen heeft beperkt.

Het antwoord, dat de nominalistische groep op haar uitsluiting uit het onderwijs gaf, is zeer interessant. Na een aanval op de Realisten,

2. Bijlage bij het genoemde art. in de Szb. 1922, 149–153.
3. Aldaar 91.
4. In de belangrijke tekst, uitgegeven door A. G. Weiler, Heinrich von Gorkum (Proefschrift Nijmegen 1962, 57) betekent het woord *falsitas* verkeerde leer, in de zin *quod in eis invenerint aliquas falsitates quas doctrinare non presumerent.*
5. G. Ritter, *Studien zur Spätscholastik*, 91.
6. Lynn Thorndike, *University records and life in the Middle Age*, New York z.j. 355.

die door de vermenigvuldiging van de termen ook de zaken zouden vermeerderen – zoals blijkt uit het feit dat zij de eigenschappen Gods distingueerden van Zijn Wezen – en na een verdediging van hun logica bij redeneringen, beriepen zij zich op Jean Gerson en toonden aan dat zij altijd de waarheid hadden verdedigd. Zij hadden aan de kant van Ockham gestaan tegenover de ketterse paus Johannes XXII; zij waren uit Bohemen verdreven door hun tegenstanders, die kort er op te Constanz veroordeeld werden. Deze veroordeling was het werk geweest van hun partijgenoten Pierre d'Ailly en Jean Gerson. Zij werden verdreven na de moord op Lodewijk van Orleans. Nu opnieuw waren zij de zondebokken, enkel slachtoffers van de afgunst der Realisten. Deze voelden zich bedreigd, omdat zij, de Realisten, bij de strijd te Leuven over de toekomstige contingenten aan die kant hadden gestaan, die te Rome veroordeeld werd. Hun man, de nominalist Hendrik van Zomeren, had gezegevierd. Hun leer kwam met die van de Kerk overeen. Niet dat zij altijd zonder dwaling waren geweest, maar tegenover één dwaling van hen stonden er vier van de Thomisten[7].

De uitsluiting van de *via moderna* duurde slechts tot 1481. Moge de tijden in de tweede helft van de 15e eeuw na de rumoerige eerste helft wat gekalmeerd zijn, deze feiten kenmerken voldoende de ernst van de strijd en het belang dat voor beide groepen op het spel stond, waarheid of leugen, kerkleer of ketterij. Men kan de theologische problemen die de Nominalisten bezig hielden in twee groepen indelen, zonder een volledige scheiding aan te brengen. De ene groep van meningen concentreert zich rond de Kerk. Hierbij komen ter sprake vooral de aard en het gezag van het generale concilie, de macht en het leergezag van de paus, en de aflaat en daarmede samenhangend het vagevuur. Van de tweede groep vormt de kwestie van genade en vrijheid het middelpunt. Hiermede zijn verbonden de praedestinatie en reprobatie, de erfzonde, de rechtvaardigmaking, de contritio, de Biecht, de aard en de noodzakelijkheid van de heiligmakende en daadwerkelijke genade, de verdiensten, de goede werken, de souvereiniteit en de alwerkzaamheid van God, de vrijheid van de wil, de werking van de Sacramenten, het vooruitweten van de toekomstige contingenten. Het was echter niet zo, dat alle Nominalisten over al deze zaken precies hetzelfde dachten; H. A. Oberman heeft er met nadruk op gewezen: *Nominalism is not a doctrinal unity*[8]. De vader van alle Nominalisten, de Engelsman Willem Ockham, die in 1449 (1453) in München is gestorven, hield

7. Aldaar 352–360.
8. H. A. Oberman, Some notes on the theology of nominalism with attention to its relation in the Renaissance, *The Harvard theological review LIII* (1960) 54.

in de strijd tussen paus Johannes XXII en keizer Lodewijk van Beieren niet op, de pausen van ketterij te beschuldigen. Onder Ockhams vrienden en opvolgers onderscheidt Oberman een linkervleugel, een groep Parijse syncretisten, een rechtervleugel en enige *Vermittlungstheologen*. Tot deze laatste groep behoorden Jean Gerson en Gabriel Biel, die hun best deden om de nominalistische theorie aannemelijk te maken. De meesten echter, van welke richting ook, erkenden of benadrukten de medewerking van de mens bij het proces van de rechtvaardiging en bij het bereiken van de eeuwige zaligheid. Zij schrijven aan de natuurlijke krachten in dezen veel waarde toe. Niet slechts, dat God in zijn absolute macht aan een mens de hemel kan schenken die niet de heiligmakende genade bezit, en weigeren aan iemand die deze wel bezit, maar ook dat God in zijn feitelijk geordende macht, d.i. in casu van het bestaan van deze wereld, de eerste genade geeft aan hem die doet wat hij kan. Er kan derhalve sprake zijn van een passende verdienste van de eerste genade, van een werkelijk verdienen van de hemel bij degenen, die met de genade meewerken. Het reeds door Alexander van Hales en Thomas van Aquino gebruikte: *Facienti quod in se est, Deus dat gratiam*, wordt in tegenstelling met de genoemde dertiende-eeuwse theologen door hen op de natuurlijke menselijke krachten toegepast. God zou dan de schuldenaar van de zich inspannende mens zijn. Overigens alles krachtens Gods eigen raadsbesluit, de uitverkiezing, zodat tenslotte toch alles van God afhankelijk is. Het is echter geen wonder dat verschillende theologen op grond van de theologische traditie van de hoogscholastiek zich tegen deze opvatting hebben verzet. Deze theologen verklaarden de Nominalisten op bovengenoemde gronden tot moderne Pelagianen. Het Pelagianisme is een scheldwoord dat niet alleen tot aan de reformatie, maar zelfs tot onze dagen toe tegen de theologie van vele katholieke theologen, ja tegen de kerkleer zelf, wordt aangevoerd. De voornaamste van Ockhams tegenstanders in dit opzicht was Thomas Bradwardine, professor te Oxford (op het eind van zijn leven nog aartsbisschop van Canterbury, waar hij 26 augustus 1349 stierf), met zijn *Causa Dei*, in 1344 voltooid. Merkwaardig is, dat Otto Clemen, in zijn boek over Johann Pupper van Goch[9], de weg van de genoemde Bradwardine af tot Luther hoofdzakelijk over nederlandse theologen heeft laten lopen. „*Bradwardine ist der Herold der Kämpferschar, durch ihn beeinflusst folgt Wiclif, durch diesen beeinflusst Huss. Dann treten Wessel* (uit Groningen) *und Goch* (een Utrechts priester), *etwas abseits Wesel hervor. Staupnitz, mit den beiden ersten stark verwandt, führt bis an die Schwelle der Reformation*".

9. *Leipziger Studien*, 2. Band, 3. Heft, Leipzig 1896, 246.

Ofschoon dit niet geheel ten onrechte is, moeten we toch opmerken, dat de niet te ontkennen invloed van Bradwardine op Wessel door die van zijn tegenhanger Ockham verre overtroffen is. Om dit aan te duiden tracht ik Ockhams leer over de eerste groep problemen nader doch zeer kort uiteen te zetten. Ten eerste is zijn opvatting over het algemeen concilie voor de toekomstige tijd van betekenis. Zij bevat drie elementen, nl. dat niet de bijeenroeping door de paus het concilie tot een algemene maakt; dat het concilie een vertegenwoordiging is van de christenheid en dat zijn gezag boven de paus gaat[10]. Dit is de z.g. conciliaire theorie die tijdens het grote schisma en tijdens de concilies van Constanz en Basel opgeld deed. Ockhams leer ontving reeds tijdens zijn leven en kort na zijn dood een machtige steun van de Glossatoren van het *Decretum* van Gratianus en van het *Decretale* van paus Gregorius IX door de toepassing van de corporatie-idee op de Kerk – waarbij de paus gelijkgesteld werd met het hoofd van een corporatie dat aan de leden het gezag ontleende[11]. Daar het concilie volgens deze theologen en juristen een vertegenwoordiging van de gehele Kerk is, kunnen ook de leken het concilie bezoeken en er dezelfde rechten als de bisschoppen uitoefenen. Zoals bekend is, hebben de leiders van de concilie-theorie en de oude Gallicanen deze opvattingen overgenomen en in praktijk gebracht, ofschoon Jean Gerson niet zo ver is gegaan[12]. De verheffing van het concilie, zonder dat Ockham uitdrukkelijk de onfeilbaarheid daaraan toekende, ging gepaard met een strijd tegen de *plenitudo potestatis* van de paus. Het kerkelijk gezag heeft bij Ockham slechts disciplinaire betekenis, concludeert A. van Leeuwen[13], hetgeen zijn ordebroeder Adalbert Hamman versterkt door te zeggen: *il* (Ockham) *soumet au contrôle de la conscience individuelle, jusqu'aux actes du magistére doctrinal*[14]. Hoe moeilijk het soms is uit Ockhams niet polemische werken zijn eigen mening af te leiden, aan het genoemde valt niet te twijfelen! Eigenaardig is daarbij dat er enkele teksten voorkomen, die verschillende Gallicaanse theologen overnemen, bijv. dat de gehele Kerk in weinig personen, ja in één, zelfs bij één vrouw, kan behouden blijven[15]. Vele leken zijn heiliger en standvastiger in het geloof

10. H. Denifle, A. Weiss, *Luther und Luthertum*, II Mainz 1909, 376, noot 2, Occam *Dial* I, 16. c. 85, Goldast II 603, 57. Het laatste duidelijk in de *Tractatus contra Benedictum*, uitg. Guillelmi de Ockham opera politica, ed. F. Bernett III, 1946, 262. Naar mijn mening minimaliseert Oberman deze zijde van het probleem, bv. in *The harvest of medieval theology*, Harvard University Press 1963, 424 vlg.
11. Briand Terney, *Fundations of the conciliar theory*, Cambridge Univ. Press 1955.
12. G. H. M. Posthumus Meyes, *Jean Gerson*, Diss. Leiden 1962, 240.
13. Ephemerides Theologiae Lovaniensis, 11 (1934) 288.
14. Franziskanische Studien, 32 (1950) 140.
15. A. van Leeuwen, Eph. Theol. Lov., 32 (1950) 284.

dan geestelijken[16]. Wat allen aangaat moet ook door allen behandeld worden. In de school van de *via moderna* bleven deze ideeën leven, en verschillende ervan, met name de anti-hiërarchische, werden op het eind van de 14e en in het begin van de 15e euw zeer versterkt, en wel van een geheel ander standpunt uit, nl. in het door John Wiclif verkondigde extreme realisme, dat een spirituele kerk aanvaardde, een gemeenschap van gepredestineerden, en slechts een direkte genadebedeling van God, met een gelijkheid van allen, een algemeen priesterschap leerde. Ideeën die Jan Huss in Bohemen ten dele verkondigde en die zijn leerlingen na de veroordeling van Huss te Constanz bleven doceren.

* * *

Deze overigens korte inleiding is nodig om het antwoord op de in het begin gestelde vraag te kunnen volgen. Die kwestie kan ik nu nader preciseren. Hoe hebben de nederlandse theologen Marsilius van Inghen, Hendrik van Gorcum, Joh. Wessel Gansfort van Groningen en Johan Pupper van Goch – om mij tot deze te beperken – zich in deze strijd tussen de Realisten en Nominalisten, tussen de *via antiqua* en *moderna* gedragen?

De dicht bij Nijmegen geboren *Marsilius van Inghen* heeft als docent in Parijs van 1360 tot 1377/78 en als medestichter en professor van de Heidelbergse Universiteit van 1387 tot aan zijn dood in 1396 in het wetenschappelijke leven een belangrijke rol gespeeld, maar meer in de kringen van de natuurfilosofie dan in die van de theologie. Hij behaalde eerst in 1395, dit is een jaar voor zijn dood, zijn doctoraat in de theologie. Tevoren had hij echter reeds het gebruikelijke commentaar op de sententiën van Petrus Lombardus geschreven. Dit boek en het commentaar op het Evangelie van Mattheus bleven zijn enige theologische werken. Door zijn boeken over physica, metaphysica en ethica was hij echter bekend als nominalist en wij zagen dat hij onder de nominalistische schrijvers, die de franse koning in 1473 verbood, genoemd werd.

Opvallend is reeds dat hij evenals Ockham het geloof, dat steunt op de openbaring, een hoger wetenschappelijke Godskennis noemt dan de natuurlijke – hetgeen gedacht wordt volgens de orde van de *potentia ordinata*. Hier gebruikt hij de uitdrukking die enige nuance vertoont met wat we boven hebben geconstateerd: een gewone gelovige vrouw kan hoger kennis hebben van God dan de filosoof. Belangrijker is, dat hij gelijk Scotus en Ockham de wil voorrang boven het verstand toe-

16. v. Leeuwen, 282 n. 96.

kent, met het gevolg dat het beminnen van God ook in de hemel van groter betekenis is dan het kennen van God. Verder dat hij de vrijheid van de wil benadrukt. Deze vrijheid en daarmede de verantwoordelijkheid van de mens zijn door de erfzonde niet wezenlijk beperkt. Evenals Scotus en Ockham stelt hij zich de absolute macht van God voor als een realiteit, waarin de mens door natuurlijke krachten de zaligheid zou kunnen bewerken zo God het wil.

Deze opvatting zou hem in het kamp der Pelagianen kunnen plaatsen. Maar in het feitelijk bestel door God gekozen is geen sprake van een verdienste in eigenlijke zin zonder de heiligmakende en de werkdadige genade, en zonder de acceptatie van God. Tenslotte wijkt hij in zijn opvattingen over de voorbestemming van Ockham af, en sluit zich aan bij de Augustijn Gregorius van Rimini, een tijdgenoot van Ockham, en evenals deze nominalist. De voorbeschikking voor de hemel is geheel *gratuiet* en een werk van barmhartigheid zonder dat het vooruitzicht op het goed gebruik van de vrije wil op Gods besluit invloed heeft gehad, en omgekeerd is de voorbestemming voor de hel niet bepaald door het vooruitzicht van de zonde. Een zelfstandig denkend nominalist derhalve.

* * *

Ongeveer in dezelfde tijd als Marsilius van Inghen zijn wetenschappelijke loopbaan beëindigde, begon Hendrik van Gorkum zijn voorbereidende studie te Parijs (1395). Ook hij speelde tot 1414 in die stad, en van 1419 tot zijn dood in Keulen, een niet onbelangrijke wetenschappelijke rol. Dr. A. Weiler heeft deze nederlandse theoloog uit het stof doen herrijzen en zijn wijsgerige en theologische werken geanalyseerd en bekend gemaakt[17]. Van Gorkum was een standvastige en overtuigde aanhanger van de *via antiqua*, zó zelfs dat hij over de voorbeschikking en reprobatie, over de vrijheid van de wil spreekt alsof er geen nominalistische opvatting in zijn tijd bestond. Wel behandelt hij in zijn colleges de dwaling van Wiclif en Huss aan de hand van de te Constanz veroordeelde stellingen, en schreef in 1427 op verzoek van de Universiteit een boek om een manifest van de leiders der Hussieten te weerleggen. Kortheidshalve moet ik beide werken tezamen nemen, hetgeen ook daarom gemakkelijk is, omdat hij in het tractaat gewoonlijk herhaalt wat hij in de bijbellessen had uiteengezet. Hij verdedigt met argumenten van redelijkheid en op gezag van de bijbel het pausschap, de ceremoniën en allerlei kerkelijke voorschriften. Tegen Huss'

17. A. G. Weiler, *Heinrich von Gorkum* († 1431). Diss. Nijmegen 1962.

opvatting, dat de kerk alleen uit gepredestineerden bestaat, geeft hij de zijne over de kerk, die met de moderne overeenkomt. Hij verdedigt de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de Eucharistie, en de transsubstantie; hij erkent de werking van de secundaire oorzaken en bestreed het determinisme in de voorbeschikking en bij de futurabilia. Hij nam ook de schat der Kerk en de aflaten aan. Verder erkent hij de onfeilbaarheid van de kerk zonder te spreken bij wie deze berust. Hij handhaaft het recht van de prelaten om kerkelijke voorschriften te geven. In de verhouding van de kerk en staat verdedigt hij de oude theorie dat de beide zwaarden aan de Kerk zouden zijn gegeven. Hij steunt bij dit alles duidelijk op de traditionele theologie, met name op die van St. Thomas. Hij zou zijn positie verzwakken indien hij liet uitkomen dat ook vele tegenstanders van Wiclif en Huss, ja diens vijanden, te Constanz een andere opvatting huldigden over 's pausen gezag en macht. Hij spreekt er dan ook niet over, zelfs nergens over de conciliaire ideeën. Dit is des te meer bevreemdend, aangezien hij tijdgenoot was van Jean Gerson en Pierre d'Ailly en van het rumoerige concilie van Constanz. Hij geeft geen blijk dat hij van de nominalistische ideeën op de hoogte is, al schijnt hij in zijn voorbeschikkingsleer enige overeenkomst te hebben met die van d'Ailly.

* * *

Na deze aanhanger van de *via antiqua* vraag ik de aandacht voor een man van de nieuwe richting, nl. de befaamde Groningse theoloog Johannes Wessel Gansfort (1419–1484). Deze man rekent men wegens zijn verblijf in het Zwolse Convict der Broeders van het gemene leven, wegens de connecties met de Sint Agnietenberg bij Zwolle in zijn late levensjaren, en vooral wegens zijn ascetische werken, tot de Moderne Devotie. Gedurende zijn studie te Keulen en Heidelberg was hij in de theologie, blijkens mededeling van hemzelf in een van zijn brieven, tot ongeveer 1460 aanhanger van de oude richting en ging eerst toen over naar de Scotisten en daarna volkomen naar de *via moderna*[18]. Toen werd hij nl. door Hendrik van Zomeren en Nicolaas van Utrecht te Parijs overtuigd van de waarheid van de nominalistische opvatting, en voortaan noemt hij zich aanhanger van de nieuwe richting, sprak van onze school, waartoe ook Buridan, Jean Gerson en Pierre d'Ailly

18. Brief aan Jacob Hoeck, deken van Naaldwijk; engelse vertaling bij J. W. Scudder, *Wessel Gansfort* I, 1917, 285. *Wesselii Gansfortii opera omnia*, ed. Joannes M. F. Lydius, Amstelodami 1617, 877.

behoorden. Hij schrijft aan de deken Jacob Hoeck van Naaldwijk, dat zij de hangende kwesties over de aflaat niet moeten oplossen met een beroep op Albert, Thomas of Scotus, de Realisten, maar met een verwijzing naar de leer van de Nominalisten[19]. De genoemde Brabander Hendrik van Zomeren verdedigde als professor van Leuven de nominalistische zienswijze over de toekomstige contingenten tegenover zijn collega Petrus van der Beken, ja tegenover de gehele Leuvense Universiteit, en werd in 1470 in Rome in het gelijk gesteld. Welnu, ook Wessel begaf zich in dat jaar van Parijs naar Rome, evenals in 1473 het jaar van het vermelde verbod van het doceren van de nominalistische opvattingen wederom vanuit Parijs. Misschien is er verband tussen deze feiten, aangezien Wessel een tijd lang de protégé was geweest van Franciscus della Rovere, die als Sixtus IV van 1471 tot 1484 op de pauselijke troon zetelde.

Dat hij zich in de wereldbeschouwing der Nominalisten had ingedacht, mag uit een citaat uit de inleiding van zijn boek over de *goddelijke Voorzienigheid* worden afgeleid. „Want God kan", zo zegt hij, „deze acten (het kennen en beminnen van God) naar eigen goedvinden uit een onvolmaakte *habitus*, en geaccepteerde daden uit niet goede *habitus* doen spruiten, of anders: God kan al deze daden krachtens hun aard zaligmakend doen zijn". Dit is duidelijk de *potentia absoluta*[20] en gaat in de richting van de opvatting van Ockham en Biel. God kan in zijn absolute macht de glorie geven aan iemand, die de heiligmakende genade niet bezit, en weigeren aan degene die in deze genade sterft. Maar verder gaat de overeenkomst van Wessel met de Nominalisten in de sfeer van genade, verdiensten en voorbeschikking niet. De rechtvaardigmaking en de beloning in de hemel zijn geheel toe te schrijven aan de wil van God[21]. De mens wordt gerechtvaardigd niet om de verdienste van hem die gelooft, maar wegens Gods bedoeling en acceptatie[22]. Door de heer Jezus komen wij door het geloof tot de genade, d.i. de justificatie; en in deze genade blijven wij en verheugen ons in de hoop op glorie van God[23]. Hij schreef aan een kloosterzuster: „Niemand zal gered worden krachtens eigen verdiensten of krachtens zijn eigen gerechtigheid[24]. Wessel spreekt op een plaats van zijn uiterste best doen, om de Zaligmaker te bereiken van wiens boodschap hij gehoord heeft,

19. Aldaar 283, 288, 299, 300, 302, 323, 325: *Wesselii Opera*, 876, 879, 888, 889, 890, 907, 908.
20. Engelse vert. Scudder II, *Wesselii Opera* 711.
21. Aldaar II 81, *Wesselii Opera* 715.
22. Aldaar 145, Stelling 15.
23. Aldaar blz. 145, Stelling 16.
24. Aldaar I 243.

maar dit geeft geen passende verdienste. Veeleer verheft zulk een man zich niet op zijn eigen werk[25]. De nominalist Gregorius van Rimini hield overigens dezelfde mening en kan evenmin als Wessel van Pelagianisme beschuldigd worden. Wessel benadrukt evenals de Nominalisten Gods souvereiniteit, zo zelfs dat Hij van alles de alleenwerkende oorzaak is, terwijl de natuurlijke oorzaken slechts *occasiones* zijn[26]. „De vuuroven te Babylon heeft feitelijk de Chaldeeën niet meer verbrand dan het de drie jongelingen heeft verfrist. Het water van de Rode Zee dompelde uit zichzelf de Egyptenaren niet meer onder dan dat het de Joden beschermde". Bij zulk een opvatting past niet de leer over de Sacramenten als oorzaken van genade en die werken krachtens hun eigen werkdadigheid. Deze verwierp Wessel dan ook geheel[27].

Wessels mening over de Kerk, het concilie, de Paus en het gezag van de prelaten toont opvallend veel overeenkomst met die van verschillende Nominalisten. Ofschoon het concilie van Basel, het laatste uit de zogenaamde conciliaire periode, al enige tientallen jaren voorbij was, toonde Wessel zich een conciliarist, zonder echter de onfeilbaarheid van een concilie te erkennen. „Wel moet man", zo schrijft hij, „aanvankelijk van zulke grote vergaderingen veronderstellen, dat zij in hun bepalingen niet dwalen, want het is redelijk dit te doen niet slechts bijzulke grote samenkomsten maar ook bij ieder beroemd man. Maar men is daarom niet verplicht een haastig besluit te nemen en alles voor waar te houden, wat het concilie decreteert"[28]. Het gezag berust dusvolgens Wessel op het aantal en de wijsheid van de vergaderde personen, niet op een goddelijke bijstand. Dat het geloof in één persoon kan behouden blijven, houdt Wessel, zoals bij Ockham. „De Paus is verplicht en gehouden te geloven gelijk allen. Wanneer hij gelooft, zoals hij verplicht is, dan moeten ook de gelovigen aannemen wat de Paus gelooft, niet omdat hij het gelooft, maar omdat hij gelooft wat hij moet geloven. Indien een ander zuiverder dan hij gelooft wat hij moet geloven, dan is de Paus verplicht zich aan deze aan te passen, wie hij ook is, zelfs een leek of een vrouw"[29]. „Het zou een godslastering zijn te beweren, dat we zonder meer moeten geloven wat de Paus of de prelaten geloven. Want de prelaat en ook de hoogste kan dwalen"[30]. „Wanneer de wijze van de Paus verschilt moet men eerder de wijze dan de Paus volgen"[31].

25. Tekst aangehaald bij M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, 1917, 182–183.
26. Dit o.a. bij Pierre d'Ailly, R. Post, De Beiaard 5e jaargang I (1920) 111.
27. De Beiaard, 5e jaargang (1920) 111, 112.
28. *Wesselii Opera* 779, 981, van Rhijn 203.
29. *Wesselii Opera* 748.
30. Aldaar 748.
31. Aldaar 766.

Zoals inzake van het geloof de laatste beslissing bij de gelovige blijft, zo ook inzake van voorschriften van de kerkelijke overheid[32]. „Elke onderwerping moet vrijwillig zijn en men moet zich niet onderwerpen tenzij met overleg"[33]. „Wanneer men meent dat de Paus of een school of welke menigte ook tegen de H. Schrift ingaat, dan moet men het onderzoeken, maar altijd met grote eerbied voor de H. Schrift"[34]. „Verschillende pausen tegelijk zouden nodig zijn om de Kerk te besturen; zo wijd is de Kerk over de wereld verspreid en zo groot is de menigte van gelovigen, dat één man deze niet naar behoren kan besturen"[35]. Dit houdt hij tegen de algemene mening in[36].

De vermelde spiritualistische kerkopvatting van Wiclif en Huss konden bij Wessel gemakkelijk gehoor vinden. In zijn boek over de gemeenschap der Heiligen vinden we een dergelijke mening over de kerk, waarin het algemeen priesterschap bestaat, en de Paus een antichrist is[37], een gemeenschap waarin voor een *thesaurus ecclesiae* evenmin als voor de aflaat en de excommunie plaats is[38]. Ofschoon dit aan de ultra-realisten Wiclif of Huss ontleend schijnt, verdegigt Wessel zijn aflaatleer tegenover Jacob Hoeck, als overeenkomend met de mening van de nominalist Jean Gerson[39], ja, dat alle Nominalisten in deze kwestie aan Wessels kant staan[40]. Ondanks de erkenning van de transsubstantia stelt hij de geestelijke communie bijna gelijk met de sacramentele. Wanneer hij in de *contritio* niet een deel van het sacrament van de Biecht wil erkennen, richt hij zich weer uitdrukkelijk tegen de Realisten[41]. Ten opzichte van zijn opvatting, dat het vagevuur geen plaats van straf doch alleen van reiniging is, verwijt hij de meesten van zijn school, dat zij op dit punt zo weinig de Vaders citeren[42].

Oberman meent, dat Wessel Gansfort een strenger schriftprincipe heeft dan bv. Ockham en Gabriel Biel, in die zin dat Wessel zich beroept enkel op de Schrift, benevens de uitleg die geleerde schriftverklaarders daaraan geven (Traditio I), terwijl de ander een buitenbijbelse mondelinge traditie aannemen (Traditio II). Gewoonlijk beroept Wessel zich inderdaad op de Schrift alleen, maar in de ons

32. van Rhijn 205.
33. Aldaar 205, *Wesselii Opera* 765.
34. *Wesselii Opera* 879.
35. *Wesselii Opera* 771.
36. *Wesselii Opera* 779.
37. *Wesselii Opera* 809–810, 763, 775.
38. De Beiaard 5e jaargang I (1920) 118–119.
39. Eng. vert. J. W. Scudder I, 289; vgl. *Wesselii Opera* 879.
40. Aldaar 299; *Wesselii Opera* 888.
41. *Wesselii Opera* 790.
42. Eng. vert. Scudder, I 325, *Wesselii Opera* 908.

bekende brief aan Jacob Hoeck schrijft hij: „Ik weet, natuurlijk, dat de H. Schrift alleen niet een volledige geloofsregel is. Ik weet dat bepaalde zaken, die niet geschreven zijn, tot ons zijn gebracht door de Apostelen en dat al deze tradities evenals de Canonische schrift in de geloofsregel worden geaccepteerd. Deze beide bronnen, en wat men daaruit met gemeenschappelijke instemming evident afleidt als een noodzakelijke gevolgtrekking, vormt de enige regel van het geloof. Ik erken dat dit de enige geloofsregel is waarvan niemand kan afwijken zonder zijn zaligheid te verliezen. Niettemin zijn er verscheidene dingen daarbuiten, die gelovig moeten worden aanvaard – d.i. die niet moeten worden verworpen – wegens de vroomheid, die zij duidelijk bevorderen"[43]. Er zijn derhalve drie bronnen: 1) de H. Schrift; 2) de mondelinge traditie; 3) de uitleg van beiden. Het onderscheid dat Wessel maakt tussen wet en evangelie is overigens lichtgevend. De Kerk kan de eerste wat aanpassen, maar het evangelie is onveranderlijk. In het geval van verschil van mening is elke gelovige verplicht op voorbeeld van de H. Paulus zich te verzetten tegen de Paus, zelfs in het bijzijn van allen[44]. Wessel volgt hierbij de lijn van Bradwardine, Wiclif en Huss. Maar ik vraag mij af: hoort de mondelinge overlevering ook niet tot het evangelie zoals Wessel dat opvat?

* * *

Tenslotte nog een enkel woord over de priester van het Utrechtse diocees Johannes Pupper van Goch, rector van een zusterklooster eerst te Sluis, en van 1459 tot 1475 te Mechelen. Hij schreef vier theologische tractaten waarvan drie: nl. het hoofdwerk *De libertate christiana*; de *Fragmenta* en de *Epistula apologetia de scripturae sacrae dignitate et irrefragabili authoritate* door de *Bibliotheca reformatoria neerlandica* gemakkelijk toegankelijk zijn geworden, en het vierde: *De quatuor erroribus circa legem evangelicam exortis et de votis et religionibus practicis dialogus*, in een 18e-eeuwse uitgave te consulteren is[45]. De overlevering van deze werken is niet al te gunstig, waarover ik binnenkort hoop het een en ander te kunnen zeggen. Karakteristiek voor de schrijver is, dat hij alle boeken van de griekse wijsgeren voor de beoefening van de theologie schadelijk acht, hetgeen in overeenstemming is met de opvattingen der Nomina-

43. Vert. Scudder 298.
44. H. A. Oberman, *The harvest of medieval theology*, Cambridge 1963, 408–412; *Wesselii Opera*, 889–890.
45. Ed. Ch. S. F. Walch, *Monimenta medii Aevi* IV 1759, Göttingen 1759.

listen, die in deze geestelijke orde de openbaring als de enige kenbron van de theologie zien. Dit belette echter niet dat de nederlandse Humanisten als Cornelius Grapheus van Antwerpen en Nicolaas van 's Hertogenbosch hem hoog hebben gewaardeerd. Het thans behandelde thema stelt de vraag, of men hem in een der scholen, der Realisten of Nominalisten, de *via antiqua* of *moderna* kan thuis brengen. Behalve de genoemde zijn er nog enige gegevens, volgens welke wij hem bij de *modernen* of Nominalisten moeten plaatsen. Hij is nl. zeer tegen de H. Thomas en de Thomisten, die hij voortdurend van pelagiaanse opvattingen beschuldigt[46]. Ten tweede plaatst hij zich bij het verhaal over de strijd tussen de Leuvense professoren Henricus van Zomeren en Petrus van en Beken omstreeks 1470, zonder aarzelen aan de kant van de nominalist Henricus van Zomeren. Het kan echter zijn dat hij dit slechts deed omdat deze te Rome gelijk heeft gekregen[47]. Ten derde bestrijdt hij de mening van de Thomisten, dat de vermogens van de ziel realiter onderscheiden zijn, hetgeen duidelijk nominalistisch is. Maar zijn opvatting zowel over de bronnen van het geloof als over de genade, verdiensten en voorbeschikking wijkt een weinig af van de meeste aanhangers van de *via moderna*, die overigens van het begin af in deze laatste kwesties niet eenstemmig waren. Voor Pupper was de letterlijke zin van duidelijke teksten van de H. Schrift zonder meer bepalend voor de inhoud van het geloof, doch waar de duidelijkheid ontbreekt, of bij controverse over de uitleg, is de uitspraak van de Kerk beslissend, hetzij deze uitspraak voor conform met de letterlijke zin van de H. Schrift[48] gehouden wordt, of zelfs daarmede in strijd schijnt[49]. Zijn *canonica scriptura* en *sola scriptura* sluiten de uitspraak van de Kerk niet uit, maar hij beroept zich voortdurend op de vaders, met name de H. Augustinus. Hij is derhalve evenals Ockham en Gabriel aanhanger van wat Oberman *traditio secunda* heeft genoemd, maar de critische houding van de Nominalisten tegenover kerkelijk en pauselijk gezag is hem volkomen vreemd; zelfs daar waar hij kerkelijke instellingen als kloostergelofte verwerpt, houdt hij het pauselijk gezag hoog[50].

In de leer over de genade, rechtvaardiging, verdienste en predestina-

46. Dit komt in alle vier genoemde werken uit: *De libertate christiana* B.R.N. VI 129, 183, 184, 185, 190, 233, 242, 245, 247. *De quatuor erroribus* Ed. Walch, 109, 112, 113, 114, 118, 177, 180, 230. *De epistula apologetica* is geheel tegen een dominicaan gericht, en juist omdat deze dominicaan op Thomas van Aquino steunt, maakt hij op v. Goch geen indruk, B.R.N. VI 284. *De Fragmenta* B.R.N. VI 302. Of hij Thomas met recht dergelijke mening toeschrijft is een geheel andere vraag.
47. *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* VI, Inl. 15. Tekst 93.
48. Aldaar 116.
49. Liber I c. IX, blz. 57.
50. *De quatuor erroribus* ed. Walch, 167.

tie legt hij evenals vele Nominalisten de nadruk op de vrijheid van de mens, op het vrijwillige van de menselijke handeling en verder op de acceptatie van deze door God. Maar de geest is toch geheel verschillend van die van Ockham en Biel. Aan de medewerking van de mens bij de voorbereiding op de rechtvaardiging en daarna bij het verwerven van de hemelse beloning kent hij geen enkele waarde toe. Deze medewerking bevat niets, dat God zou kunnen aansporen genade of beloning te geven. Er bestaat voor hem geen enkele vorm van verdienste, noch *de congruo*, noch *de condigno*. Allen die deze wel erkennen – hoezeer ze ook daarvoor de grond in de genade en in Gods besluit leggen – zijn ketters, die in moderne vorm het Pelagianisme doen herleven; met name Thomas van Aquino behoort onder dezen. Hij ontkent de medewerking van de mens niet, maar zij wordt niet geteld in het rechtvaardigings- en beloningsproces. Met behulp van de genade gesteld worden enkele daden tot deugd gerekend. Hierbij is niet de aard van de daad, doch de intentie van de wil beslissend. Genadewerking komt rechtstreeks van de H. Geest en een *habitus* is niet noodzakelijk. Geen van deze goede daden is maar enigszins geproportioneerd aan de beloning. Daaraan evenwaardig zijn alleen de werken van Christus. Of de mens de glorie verkrijgt hangt geheel af van de wil van God, nl. of Hij deze mens wil accepteren of niet. Het is de „pure liberalité de Dieu". Hiermede naderde van Goch de ideeën van Ockham, die ook nadruk legde op de vrijheid van de mens, Gods genadegave en acceptatie. Maar van enig recht of billijkheid van een genadeverlening aan hem, die zijn best doet vinden we bij Johannes Pupper niets. Ook is de praedestinatie werkelijk een keuze van God, niet slechts een vooruitweten van de handelingen van de uitverkorene. Daarbij komt evenals bij Ockham het primaat van de wil boven het intellect, overigens met enige reserve in de uitdrukking[51].

Het ontkennen van elke verdienste van een *votum* met name van de kloostergelofte paste beter bij deze mening dan bij Puppers functie als kloosterrector, in wiens handen de nieuwe zusters de geloften moesten afleggen. Deze gelofte ontnam aan de goede daden de door van Goch hooggeschatte vrijwilligheid, en kwam in strijd met het principe van de christelijke vrijheid[52]. Hiermede treedt hij in de voetstappen van de gematigde Nominalisten als Jean Gerson, die tegen de „religieuze hoogmoed" en „pharisaisme" van de observante kloosterlingen waarschuwde[53]. Misschien gold ook voor hem: *Monachatus non est pietas*.

51. Vergelijk bij *Bibl. Ref. Neerl.* 102. 306, 307, 185.
52. Zie aldaar 130–140 noot 58 en 61.
53. H. A. Oberman, *The Harvest of medieval theology*, Cambridge 1963, 342, 343.

Deze globale uiteenzetting zou nog met minstens drie vraagstukken moeten worden uitgebreid: ten eerste nl. de vraag in hoeverre deze personen afweken van de traditie en ten tweede in hoeverre zij de Reformatoren en de zestiende-eeuwse Humanisten hebben beinvloed. Ten derde de vraag wat deze nederlandse Nominalisten in het toenmalige geestesleven hebben betekend. Waren zij eenzame vogels, singuliere personen, naar wie de andere theologen weinig luisterden, of vormden zij een grote en invloedrijke groep. Voor het beantwoorden van de laatste vraag zal het nuttig zijn, dat de nog aanwezige werken van andere Middeleeuwse nederlandse theologen worden opgespoord, gesignaleerd en bestudeerd.

Dames en Heren

Ik zou mijn ambtelijke loopbaan gaarne willen besluiten met het betuigen van mijn dank aan allen met wie ik door studie, werkkring, vriendschap in de loop van mijn leven – dat ik tot nu toe gelukkig durf noemen – verbonden ben geweest, aan mijn klasgenoten en leermeesters, mijn medestudenten en professoren, mijn collega's in Culemborg, Rome en Nijmegen, mijn vakgenoten van de andere Universiteiten, waarbij ik mij niet behoef te beperken tot de Medievisten; niemand zal mij kwalijk nemen dat ik hier professor Schlichting en professor Rogier bizonder vermeld;
aan mijn assistent en aan de studenten; aan allen met wie ik in besturen van genootschappen, commissies, tijdschriftenredacties zeer prettig heb kunnen samenwerken, aan de hoge functionarissen van de afdeling Hoger onderwijs van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen;
aan de leden van de vroegere en nieuwe St. Radboudstichting, aan de besturen van de Universiteitscomité's en van het Hoger-Onderwijsfonds, die het moeilijkste en zeer noodzakelijke werk verrichten;
aan de leden van het bestuur van het St. Radboudziekenhuis, aan de regenten van het St. Canisiusziekenhuis, aan de secretarissen van de St. Radboudstichting en de directeuren en onderdirecteuren van de Universiteit, en met bizondere nadruk aan het episcopaat onder leiding achtereenvolgens van de kardinalen de Jong en Alfrink en met dezelfde nadruk aan de heren Curatoren van de Universiteit.

Misschien ware het beter geweest als ik niet in de bestuurscolleges was getreden! Maar het is gebeurd en ik heb van u allen de meest welwillende, de aangenaamste en de vruchtbaarste en door mij altijd zeer gewaardeerde medewerking, vriendschap en steun ondervonden. Te-

vens heb ik bij u allen de grote liefde voor de Universiteit en voor alles wat daarmede samenhangt kunnen constateren, waardoor u bij het bestuur bezield waart. Het was voor u misschien even moeilijk als voor de professoren, mij te dulden, maar u allen hebt het gedaan met grote tegemoetkoming, erkenning en vriendschap. Ik ben u allen zeer dankbaar, ook allen die hier aanwezig hebt willen zijn.

Klinkt het niet als een profanatie, na zoveel personen aangeduid te hebben, nog mijn dank te betuigen aan God. Sta mij toe dit te doen in *cubiculo meo*!